

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2008 metai

2

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2009

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2008

2

Vilnius 2009

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2008

2

Vilnius 2009

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ

Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS

Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER

Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:

HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.

EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2009

© Straipsnių autoriai, 2009

TERMINIJA

VALDŲ ANTPUOLIAI – TERMINOLOGIJOS KLAUSIMAS

Tyrinėjant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos nusikalstamumą neretai tenka aptikti bylų apie specifinius to meto teisinius nusizengimus – dažniausiai ginkluotus ir smurtinius svetimų valdų užpuolimus ir nusiaubimus (antpuolius). Šie nusizengimai būdingi Abiejų Tautų Respublikos regionui, jie išliko net iki paskutiniųjų XVIII a. metų. Vėlyvaisiais viduramžiais ir Naujųjų laikų pradžioje tokio tipo ginčų tarp feodalų būta nemažai. Viduramžių pabaigos žemvaldžių tarpusavio konfliktus, jų teisinę pusę ir praktiką plačiai nušvietė austrų istorikas Otto Brunneris¹, tačiau kriminalinėje Vakarų Europos istoriografijoje (pvz., studijose apie Esekso grafystės ar Briuselio regiono nusikalstamumą²) šis nusikaltimas neišskiriamas ir dažniausiai į istorikų tyrimo objektą nepatenka.

Nagrinėjamų nusikaltimų terminologija nėra nusistovėjusi, išskyla termino genezės klausimas. Originalo kalbomis jie vadinti *irruptio*, *invasio*, *najazd*, *zajazd*, *napaść*, *наехание*, *найсте*, *нахождение*, *наезд*, *наездка*. Peržvelgus neblogai išlikusias XVIII a. Vilniaus pavieto pilies teismo knygas, kuriose vyrauja lenkų kalba, galima pasiekti, kokia buvo antpuolio termino vartoseną šioje kalboje minėtuoju laikotarpiu LDK teritorijoje – Vilniaus regione.

Lenkų kalboje antpuoliui apibūdinti vartojami *najazd* bei *zajazd* terminai. Vilniaus pavieto bajoriško kriminalinio pilies teismo terminologijoje neginčijamai vyraujantis yra *najazd* terminas. Pastebėti tik 3 aiškūs *zajazd* termino paminėjimai – du 1744 bei vienas 1755 m. bylose. Ankstyvesnių metų bylose – teismo skunde ir sprendime kal-

¹ Žr. plačiau O. Brunner, *Land und Herrschaft: Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*, Darmstadt, 1990, S. 1–110. Už informaciją apie šį leidinį dėkoju istorikui dr. Rimvydui Petrauskui.

² Žr. J. A. Sharpe, *Crime in the Seventeenth-century. A County Study*, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, Paris, 1983; F. Vanhemelryck, *De criminaliteit in de amanie van Brussel van de late Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime (1404–1789)*, Brussel, 1981.

bama apie pavaldinius, „parengtus antpuoliams“³, vėlyvesnis dokumentas – motinos laiškas sūnui apie planuojamą antpuolius⁴. Jokio specifiškumo šiuose dokumentuose nepastebėta, matyt, vartoti abu terminai. Kyla klausimas, kodėl Vilniaus pavieto pilies teismo bylų įvardijančių tokio pobūdžio nusikaltimą, minimas *najazd* terminas yra visuotinai priimtas, o *zajazd* minimas itin retai. Galbūt šis teisinis terminas perimtas iš rusėniško *наезд*, vartoto teismų dokumentuose? Tačiau tas pats *najazd* terminas randamas ir bylose iš Lenkijos teritorijos, tad nėra pagrindo šį spėjimą laikyti neginčijamu. Nors XVI–XVIII a. terminas *najazd* buvo vyraujantis LDK teritorijoje, egzistavo jau ir *zajazd* terminas. Lenkijos teritorijoje jis irgi buvo žinomas ir vartojamas. Pvz., 1685 m. Respublikos seimo konstitucijos tekste apie valdų antpuolius minėtas būtent jis⁵. XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos teisės teoretiko Teodoro Ostrovskio veikale vartotos abi sąvokos: *najazd* ir *zajazd*⁶.

XIX a. pradžios lenkų kalbos žodyno autorius Samuelis Bogumiłas Linde nurodė, kad žodis *najazd* reiškia užpuolimą. Žodyne minimas Tėvynės užpuolimas, namo užpuolimas, buvo paminėta vadinamojo „teisėto antpuolio“⁷ reikšmė⁸, tačiau *zajazd* terminas jau yra plačiau paaiškintas, esą tai teismo sprendimo vykdymas, minimi ir nelegalūs antpuoliai⁹. Taigi dar XIX a. vartoti abu terminai, bet *zajazd* jau buvo daž-

³ [...] *Protestowalisię na JWJ pana Dominika Wollowicza referendarza WXLgo tudziesz sług czeladzi y rozney kondycyi ludzi natenczas do zaiazdu przysposobionych* [...], 1744 m. kovo 21 d. Jėzuito Adomo Musnickio, Dominyko ir Benedikto Musnickio (Adam, Dominik, Benedykt Musniccy) bei Upytės pavieto pilininko Kazimiero Grochowskio (Kazimierz Grochowski) skundas prieš LDK referendorių Dominyką Valavičių (Dominik Wołowicz), 1744 m. Vilniaus pavieto pilies teismo knyga, (*Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – LVIA), SA, b. 4756, l. 164; [...] *tudzież sługami czeladzią y rozney kondycyi ludzi natenczas do zajazdu przysposobionemi* [...] 1744 m. birželio 12 d. Pilies teismo sprendimas, ten pat, l. 437.

⁴ [...] *piszesz do mnie ze masz zajezdzac fortune stryjowi, wszak wiesz, że my z rady zajazdow fortunke przegrali, radz ze y czyn zeby bylo dobrze z tego zajazdu, bron Boze kryminalu, to potym y ciebie odstapią, a lepey aby byla zgoda* [...], 1755 m. balandžio 5 d., Vilnius, Brigitos Gečėvičovos (Brygida Gieczewiczowa) laiškas sūnui Oršos pavieto pataurininkaičiui Jonui Gečėvičiui (Jan Gieczewicz), 1755 m. Vilniaus pavieto pilies teismo knyga, ten pat, b. 4767, l. 152.

⁵ 1685, O gwałtownych zajazdach. Abiejų Tautų Respublikos seimo konstitucija, skirta Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, *Volumina legum*, t. 5, Petersburg, 860, s. 367.

⁶ T. Ostrowski, *Prawo cywilne albo szczegulne narodu polskiego z statutow i konstytucyi horonnych i litewskich zebrane: rezolucjami Rady Neustaiącey obiasnione: dedatkani z pravo kanonicznego, magdeburgskiego, i chełmskiego pomnożine: a porządkiem praw rzymskich ułożane*, t. 1, Warszawa, 1787, s. 331–337.

⁷ Anot Zygmunto Glogerio, tokio tipo užpuolimai atsirado iš vadinamųjų teisėtųjų antpuolių. Jis teigė, esą Lenkijoje, kaip ir visoje to meto Europoje, buvo silpna teisminė valdžia, ir bajorija nuolat konfliktus sprendavo jėga. Neįvykdytus teismo sprendimo, seniūnas sukviėdavo savo jurisdikcijoje esančius bajorus ir jie nuosprendį įgyvendindavo. Tai vadinamasis „teisėtas antpuolis“, tačiau, anot autoriaus, neretai įvykdavo ir „neteisėti antpuoliai“, Z. Gloger, *Zajazdy*, Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana Zygmunt Gloger ze wstepem Juliana Krzyżanowskiego*. 5-te wyd., t. 4, Warszawa, 1985, s. 478.

⁸ Žr. B. S. M. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 3, Warszawa, 1994, s. 238: *starosta największy nań najazd uczynił* (seniūnas organizavo didžiausią antpuolį prieš jį).

⁹ Ten pat, 1995, t. 6, d. 2, p. 769.

nesnis. XX a. pradžios Jano Karłowicziaus, Adamo Kryńskiego, Władysława Niedzwiedzińskiego žodyne išliko ta pati tendencija, terminas *najazd* paaiškintas ir kaip raitelių užpuolimas, bet pavyzdžiai jau buvo pateikti tik kaip invazijos į svetimą šalį apibūdinimais¹⁰, o terminas *zajazd* aiškinamas taip pat kaip ir S. M. Linde's žodyne¹¹. XX a. pabaigos lenkų kalbos žodynuose žodis *najazd* reiškia tik svetimos kariuomenės įsiveržimą, invaziją, užpuolimą (*najazd szwedzki* (švedų antpuolis), *najazd tatarski* (totorių antpuolis))¹², kriminalinio antpuolio terminologijoje nepateikta, o štai žodžio *zajazd* viena reikšmių yra svetimų valdų užėmimas jėga, turint teismo sprendimą, kurį įvykdo laimėjusi pusė¹³. Taigi matoma termino evoliucija, žodis *najazd* šiandieninėje lenkų kalboje valdų užpuolimo prasme vartojamas rečiau.

XX–XXI a. specifinėje literatūroje, t. y. Zygmunto Glogerio, Władysława Łozińskiego, Dominiko Goleco bei Iwono Pugacewicziaus¹⁴ darbuose vartojamas tik *zajazd* terminas, o terminas *najazd* beveik nepasitaiko, nors, pvz., Andrzejiaus Tomczako studijoje apie Giečno parapiją šie terminai vartojami paraleliai¹⁵.

Termino vartojimas lietuvių kalba kiek komplikuotas. XVII a. Konstantino Sirvydo žodyne nėra žodžio *zajazd*, o žodis *najazd* verčiamas kaip užpuolimas / užpuolis / užjojimas¹⁶. Iš esmės visi trys šie terminai šiandien nėra visiškai atmetini, tačiau užpuolimo terminas yra penelg nekonkretus, užpuolis – aiškus terminas, nors kiek anachroniškas, o užjojimas – vėlgi ne vieną prasmę turintis terminas. Užjojimo, kaip ir rusų kalbos žodžio *заезд*, vertimo reikšmė nesusijusi su agresija, tai tiesiog raitelių apsilankymas. Naujausiuose lenkų–lietuvių kalbų žodynuose *najazd* terminas verčiamas kaip užpuolimas, antpuolis, agresija, invazija, o *zajazd* pateikiamas kaip istorinis terminas, reiškiantis antpuolį¹⁷. Taigi antpuolio terminas yra vartotinas.

¹⁰ J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 3, Warszawa, 1904, s. 76.

¹¹ Ten pat, 1920, t. 8, p. 101.

¹² *Słownik języka polskiego PWN*, Warszawa, 1999, t. 2, s. 262.

¹³ Ten pat, 1999, t. 3, p. 910.

¹⁴ Žr. Z. Gloger, *Zajazdy*, 1985, t. 4, p. 478; W. Łoziński, *Prawem i lewem: obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*, w opracowaniu J. Tazbira, Warszawa, 2005; D. Golec, *Zajazdy na Kujawach w XVII i XVIII wieku, Przegląd historyczny*, 1982, LXXIII, zeszyt 3–4, s. 283–294; I. H. Pugacewicz, *Porządek sąsiedzki przemocą regulowany. O organizacji i funkcjach zajazdu w II poł. XVII i w XVIII wieku, Białostockie teki historyczne*, 2006, t. 4, s. 103–128.

¹⁵ A. Tomczak, *Zarys dziejów parafii Gieczno do roku 1939*, Toruń, 1997, s. 147–148. Už galimybę pasinaudoti šia knyga dėkoju Torūnės istorikui Tomaszui Blaszczakui.

¹⁶ K. Sirvydas, *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas = Dictionarium trium linguarum*, [įvadą ir žodyno rodyklę parengė K. Pakalka], Vilnius, 1979, p. 607.

¹⁷ V. Vaitkevičiūtė, *Lenkų-lietuvių kalbų žodynas = Słownik polsko-litewski*, Vilnius, 1979, p. 293, 937; V. Vaitkevičiūtė, *Didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas = Wielki słownik polsko-litewski*, t. 1, Marjampolė, 2003, p. 444; t. 2, p. 574.

Lietuvių istoriografijoje diskusijų, kaip vadinti šį reiškinių, nebuvo. Lietuvos istorinių šaltinių publikacijos pirmajame tome paminėtas *puldinėjimo* terminas. Originali šaltinio frazė, mininti *najazdu* terminą, buvo išversta „dėl skriaudų, nuostolių, priespaudų ir įvairių kaimų puldinėjimų“¹⁸. Konstantinas Avižonis siūlė versti šį terminą kaip *užpuolimą*¹⁹. Taip pat vertė šį terminą Rimantas Jasas²⁰ ir Vytautas Raudeliūnas²¹. Dvarų užpuolimais šiuos nusikaltimus vadino ir Stasys Vansevičius²². Skaitant istoriografiją bei verstus publikuotus šaltinius dažnai pasitaiko būtent *užpuolimo* terminas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdieninio gyvenimo chrestomatijoje pateiktame dokumente minimas *ginkluoto užpuolimo* terminas²³. Apibūdintas nusikaltimas – tipiškas antpuolis su smurtu ir nužudymu. Bet kitoje šiame leidinyje pateiktoje byloje paminėta, jog Semionas Bogdanovičius Žilas „per pirmąjį *antpuolį* [...] pačiupo vyrą Timošą Ivanovičių“²⁴. Lietuvos Metrikos paaiškinimuose XVI a. pirmos pusės bylų terminas *наезд, наездка* verčiamas kaip antpuolis arba ginkluotas užpuolimas²⁵. M. P. Karpavičiaus pamokslų publikacijoje minėtas *zajazdy* terminas išverstas kaip antpuoliai²⁶. Taigi termino vertimas ir vartojimas įvairuoja.

¹⁸ [...] *Krzywdy szkody violentię najazdy na wsie rozne*, 1680 m. spalio 15 d., Plungės valsčiaus bajorų, miestiečių ir valstiečių įgaliojamasis raštas savo atstovams vesti bylą prieš Plungės valsčiaus laikytoją dėl jo daromų neteisėtumų, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 7, 33a, 35/14487, l. 340v; *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 1: *Feodalinis laikotarpis*, Vilnius, 1957, p. 273.

¹⁹ Žr. K. Avižonis, Lietuvos istorijos terminų žodynas, K. Avižonis, *Rinktiniai raštai*, t. 2, Roma, 1978, p. 368.

²⁰ Žr. *Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais*, surinko R. Jasas ir J. Orda, spaudai parengė R. Jasas, t. 2, Vilnius, 1961, p. 555.

²¹ Žr. *Biržų dvaro teismo knygos 1620–1745*, parengė V. Raudeliūnas, R. Firkovičius, Vilnius, 1982, p. 399; *Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimai*, parengė V. Raudeliūnas, A. Baliulis, Vilnius, 1988, p. 553–554.

²² Žr. S. Vansevičius, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai-teisiniai institutai: pagal 1529, 1566 ir 1588 m. Lietuvos Statutus*, Vilnius, 1981, p. 97–98.

²³ Gardinas, 1561 m. kovo 11 d. Valdovo dvarionio Stepono Sapiegos skundas dėl jo Lunos dvaro ginkluoto užpuolimo, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas: Lietuvos istorijos skaitinių chrestomatija*, parengė A. Baliulis ir E. Meilus, Vilnius, 2001, p. 275.

²⁴ Minskas, 1582 m. balandžio 20 d. Vaznys praneša apie Semiono Bogdanovičiaus Žilos savivaliavimą ir Krinčino dvaro užpuolimą, ten pat, p. 285. Sutikrinus su rusišku tekstu, paaiškėjo, kad jame vartotas *нахождение* terminas. Žr. *Акты, издаваемые виленскою комиссиею для разбора древних актов*, t. 36, Вильна, 1912, c. 17.

²⁵ *Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика [Kn. Nr. 224]: (1522–1530); 4-oji Teismų bylų knyga (1522–1530)*, tekstus parengė: S. Lazutka, I. Valikonytė, G. Kirkienė, E. Gudavičius, J. Karpavičienė, S. Viskantaitė, Vilnius, 1997, p. 439.

²⁶ M. P. Karpavičius, Pamokslas Prienų pavieto įkūrimo ir pirmųjų seimelių pradėjimo proga, [sakytas] Prienų parapijėje bažnyčioje 1792 m. vasario 14 [d.], M. P. Karpavičius, *Rinktiniai pamokslai*, parengė K. Mačiulytė, Vilnius, 2003, p. 351. Už informaciją apie šį leidinį dėkoju literatūros istorikei dr. Kristinai Mačiulytei.

Daugiatomis lietuvių kalbos žodynas nurodo, kad antpuolis – tai puolimas, ataka. Pavyzdžiuose vyrauja kariuomenės antpuolio reikšmė²⁷. Ir naujausioje lietuviškoje enciklopedijoje pateikta vienintelė antpuolio reikšmė – karinė ataka²⁸. Kyla klausimas, ar šio reiškinio militarinė reikšmė tinka kriminaliniam nusikaltimui įvardyti? Įsigilinus į kriminalinio antpuolio esmę, galima teigti, kad kai kurie antpuoliai buvo tikrai panašūs į karinius susirėmimus, svetimos kariuomenės veiksmus okupacijų metu, todėl ši reikšmė yra ne tik kad neatmestina, bet netgi visiškai tinkama.

Taigi galima apibendrinti, kad lietuvių istoriografijoje *antpuolio*, *užpuldinėjimo*, *užpuolimo*, *ginkluoto užpuolimo* terminai vartojami. Nors užpuolimo terminas nėra iš principo atmestinas, bet jis mažiau atskleidžia nusikaltimo specifiką – visų pirma jo staigumą, neilgą trukmę, organizuotumą ir masiškumą. Šis terminas ne toks konkretus ir per daug bendras. Užpuolimą organizuoti iš principo gali ir vienas žmogus, antpuolis įmanomas tik dalyvaujant daugiau asmenų. Užpuolimas gali įvykti spontaniškai, o antpuolis yra bent jau minimaliai planuojamas, todėl galima teigti, kad antpuolis yra tinkamesnis terminas ir istoriografijoje turėtų būti vartojamas kaip pagrindinis.

Domininkas Burba

²⁷ *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 1, Vilnius, 1968, p. 168.

²⁸ A. Orenius, *Antpuolis*, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 1, Vilnius, 2001, p. 599.